

راهنمای جامع خلاقیت کمبریج

جلد ۱

تألیف

جیمز سی. کافمن
دانشگاه ایالتی کالیفرنیا، سن برناردینو

رابرت جی. استرنبرگ
دانشگاه ایالتی اوکلاهاما

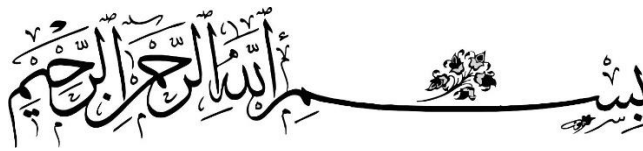
مترجمان

مرتضی شعبانی
دانشجوی دکتری دانشگاه علامه طباطبایی
دکتر لیلا بیگدلی

انتشارات آوای نور

ژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۲

عنوان و نام پدیدآور	: راهنمای جامع خلاقیت کمبریج/تالیف [صحیح؛ ویراستاران] جیمز سی کافمن ، رابرت جی اس مترجمان مرتضی شعبانی ، لیلا بیگدلی.
مشخصات نشر	: تهران : آوای نور، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ج. ۳.
شابک	: دوره : ۰۰-۱۷۴-۳۰۹-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۱: ۰۰-۱۷۲-۳۰۹-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۲: ۰۰-۱۷۳-۳۰۹-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: عنوان اصلی: The Cambridge handbook of creativity, ۲۰۱۰
موضوع	: خلاقیت
شناسه افزوده	: کافمن، جیمز سی، ۱۹۷۴ - م. Kaufman, James C
شناسه افزوده	: استرنبرگ، رابرت ج، ۱۹۴۹ - م. Sternberg, Robert J
شناسه افزوده	: شعبانی، مرتضی، ۱۳۶۵ - مترجم
شناسه افزوده	: بیگدلی، لیلا، ۱۳۵۵ - مترجم
رده بندی کنگره	: ABF ۱۳۹۴۰۸/۲۴
رده بندی دیویی	: ۳۵/۱۵۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۰۱۹۶۹۴

راهنمای جامع خلاقیت کمبریج (ج ۱)

تالیف: جیمز سی. کافمن - رابرت جی. استرنبرگ

ترجمه: مرتضی شعبانی - دکتر لیلا بیگدلی

صفحه‌آرا: منیرالسادات حسینی

ناشر: انتشارات آوای نور

چاپ دوم ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۰۰-۱۷۲-۳۰۹-۶۰۰-۹۷۸ شابک دوره: ۰۰-۱۷۴-۳۰۹-۶۰۰-۹۷۸

نشانی: تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهید وحید نظری

پلاک ۹۹، تلفن: ۶ و ۶۶۹۶۷۳۵۵ - نمابر: ۶۶۴۸۰۸۸۲

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

قیمت ۳۸۰۰۰ تومان

تقدیم به دکتر

محمد علی مهدوی ظفرقندی

به پاس سه دهه تلاش مستمر برای تربیت مدیرانی خلاق

اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۴

فهرست مطالب جلد اول

بخش ۱: مفاهیم بنیادی.....	۲۱
فصل ۱: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی.....	۲۳
فصل ۲: نظریه‌های خلاقیت.....	۴۷
فصل ۳: سنجش خلاقیت.....	۸۵
فصل ۴: نقشهای خلاقیت در جامعه.....	۱۱۵
بخش ۲: دیدگاه‌های گوناگون درباره خلاقیت.....	۱۳۹
فصل ۵: شناخت و خلاقیت.....	۱۴۱
فصل ۶: عملکرد شخصیت در خلاقیت: ماهیت و پرورش شخصیت خلاق.....	۱۷۱
فصل ۷: چگونه یک هنرمند هنرهای تجسمی اثری هنری را خلق می‌کند.....	۱۹۳
فصل ۸: خلاقیت سازمانی: رویکرد سیستم‌ها.....	۲۱۷
فصل ۹: خلاقیت در افراد بسیار برجسته.....	۲۵۵
فصل ۱۰: خلاقیت روزمره.....	۲۷۷
فصل ۱۱: اساس نوروبیولوژیک شناخت خلاقانه.....	۳۰۹
فصل ۱۲: رویکردهای تحولی خلاقیت.....	۳۳۳
فصل ۱۳: خلاقیت آموزشی.....	۳۵۷
فصل ۱۴: دیدگاه‌های میان فرهنگی درباره خلاقیت.....	۳۷۹
فصل ۱۵: رویکرد تکاملی خلاقیت.....	۳۹۹

فهرست مطالب جلد دوم

بخش ۳: مباحث جاری.....	۲۱
فصل ۱۶: خلاقیت عملکردی: محصولات و تولیدات جدید و موثر.....	۲۳
فصل ۱۷: آیا دامنه و حوزه خلاقیت، خاص است؟.....	۴۹
فصل ۱۸: ارتباط میان خلاقیت و انگیزه.....	۷۹
فصل ۱۹: خلاقیت فردی و گروهی.....	۱۰۹
فصل ۲۰: خلاقیت و بیماری روانی.....	۱۳۳
فصل ۲۱: ارتباط میان خلاقیت و هوش.....	۱۵۵
فصل ۲۲: تفکر واگرا، خلاقیت و ایده پردازی.....	۱۷۵
فصل ۲۳: خلاقیت در کلاس درس.....	۲۲۷
بخش ۴: نتیجه گیری.....	۲۵۳
فصل ۲۴: محدودیت‌های خلاقیت (آشکار و نهان).....	۲۵۵

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

و اذ قال ربك للملائكة اني جاعل في الارض خليفه

قرآن کریم سوره مبارکه بقره. آیه ۳۰

هندبوک خلاقیت کمبریج که هم اکنون در دست شماست حاصل تلاش محققانه دو استاد طراز اول دانشگاه های ایالتی کالیفرنیا (سن برناردینو) و اوکلاهاماست. پروفیسور جیمز سی کافمن که امروز از سرآمدترین استادان رشته روان شناسی خلاقیت است و پروفیسور رابرت استرنبرگ نیز از محققان بزرگ در رشته روان شناسی تربیت در این اثر بسیار با ارزش ما را به اعماق خلاقیت بشری برده و در مفاهیم بنیادی خلاقیت ما را با تحقیق چشم انداز تاریخی پژوهش خلاقیت اثر "مارک ای. رونکر و رابرت اس. آلبرت" آشنا خواهند کرد.

ترجمه‌ی این اثر گران سنگ را دوست عزیز و اندیشمندم جناب آقای دکتر مرتضی شعبانی از مدیران، محققان و پژوهشگران جوان آتیه‌دار و صاحب نام عرصه آموزش سازمانی به همراه خانم دکتر لیلا بیگدلی که از استادان رشته فلسفه تعلیم و تربیت هستند در کاری مشترک به انجام رسانده‌اند. این دومحقق گران‌مایه با انتخاب این اثر و ترجمه خوب آن، نشانی ماندگار برای ایرانیان دست اندکار در عرصه تعلیم و تربیت به ویژه خلاقیت به جای گذاشته‌اند. آنچه در این متن می‌آید مروری بسیار گذرا به این هندبوک است تا بتوانید نحوه استفاده از آن را به آسانی در دست داشته باشید.

الف) نویسندگان این اثر به ما می‌گویند:

۱- اهمیت فرایندهای تاریخی خلاقیت در زمان مربوط (چه وقت) است که محتوی (چه چیز) را تعیین می‌کنند و در این فرایند جستجوگران علاقه‌مند درگیر با عمیق ترین پرسش‌ها که در صدد نتایج پیش‌بینی نشده‌اند با استفاده از کهن‌ترین مفاهیم بشری به برجسته‌ترین خلاقیت‌ها در تاریخ دست پیدا کرده‌اند.

اما آنچه دارای بیشترین اهمیت در پژوهش است، داشتن مفهوم پژوهش در ذهن است. متأسفانه با سابقه نزدیک به صد سال دانشگاه در ایران اکثریت قریب به اتفاق دانش‌آموختگان دانشگاهی ایران از آن غافلند و سیاست‌گذاران پژوهشی بر این تصورند که با تخصیص بودجه

^۱. به نظر می‌رسد شاید یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های انسان نسبت به سایر موجودات برای انتخاب قطعی پروردگار جهان به عنوان "جانشین حضرت حق" در آنچه قابل لمس است (فی الارض) خصوصیت "خلق" کردن انسان باشد. خلق و خلاقیت از جمله ویژگی‌های منحصر به فرد بشر در این جهان هستی (قابل لمس) است. این کتاب ابعاد این خلق کردن را برای ما تشریح می‌کند.

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۸

پژوهشی و افزایش آن می‌توانند مفهوم پژوهش و فعالیت های پژوهشی را گسترش دهند و جالب توجه است که هر چه مقدار دانشجویان مقاطع پژوهشی افزایش می‌یابد مغازه ها و دکان- های فروش پژوهش گسترش می‌یابد. زیرا پژوهش شیوه‌ای موثر و عملی برای فهم جهان پیرامون است حال اگر در جامعه‌ای این مفهوم شکل نگیرد با تزریق پول، آیا پژوهش رونق می‌گیرد؟!

تا انسان "آگاهی از آگاهی ظرفیت خلق کردن" را درک نکند امکان ایجاد پژوهش و از آن طریق امکان خلاقیت موثر را درک نخواهد کرد.

۲- آنچه در تاریخ خلاقیت و به ناچار در تاریخ پژوهش قابل ملاحظه است:

الف) احساس مسئولیت دانشگران نسبت به علم به عنوان یک نهاد

ب) تاکید بر انتشار نتایج علمی با هدف روشن ساختن توان علم و با تاکید بسیار با اهمیت عملیاتی بودن علم در جهان است. این الزامات موجب شد علم از سایر موارد قابل طرح توسط بشر جدا شود و نقش علم در جامعه را نیز آشکار سازد. از مهمترین نکات در این دو الزام تفکیک های مفهومی خلاقیت، نبوغ، اصالت، استعداد و آموزش های رسمی و غیررسمی از یکدیگر است که توجه دانشگران ایرانی را به آن جلب می‌کنیم.

در تاریخ بشر همان‌طور که در این کتاب خواهید.. این گونه الزامات موجب شد تا فردی هم‌چون آدام اسمیت نیاز به وجود علم در باره رفتار بشر (جامعه شناسی) را شناسایی کند و نیز داروین و از همه علاقه مندتر گالتون با علاقه وافر به موضوع خلاقیت بیشترین تاکید را در به کارگیری روش های تجربی به منظور انتخاب موضوع و سنجش های تفاوت های فردی برای خلاقیت را مورد توجه قرار دهند. پرسش هایی هم چون؛ خلاقیت چیست؟ خلاق کیست؟ ویژگی خلاقان چگونه است؟ سود خلاقیت مربوط به کیست؟ آیا تلاش های آگاهانه خلاقیت را افزایش می‌دهد؟ مطرح شد تا امروز شاهد دنیایی باشیم که لحظه لحظه خلاقیت در آن تبدیل به نوآوری و ابتکار می‌شود و بشر لحظه‌ای آنها سود می‌برد و بی شک به این سطح خلاقیت و دستاورد آن یعنی نوآوری قانع نیست. شاید برای خوانندگان ایران به ویژه مدیران ایران جالب باشد که اولین بار مفهوم شایسته سالاری از مطالعات خلاقیت ترمن آمریکایی برای آن جامعه شکل گرفت. زیرا او معتقد بود شایستگی بر اساس تفاوت های فردی می‌تواند مطلوب را به نمایش گذارد و در همین جهت دیگر هوش بالا و ویژگی مطلوب نبود بلکه تداوم انگیزه و تلاش، اعتماد به توانایی خود و استحکام یا نفوذ بالای شخصیتی نیز تعیین کننده شناخته شد.

ب) در فصل نظریه های خلاقیت؛ آیرون کوزبلت، رونالد آبگتو و مارک آ. رانکو به ما کمک کرده‌اند تا با چگونگی طبقه‌بندی و مقایسه نظریه‌های خلاقیت با برجسته‌سازی چالش‌ها ملاحظات و محدودیت‌های کلیدی ارائه شده و نیز مروری بر ده طبقه از نظریه‌های خلاقیت

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۹

رایج، با برجسته‌سازی اظهارات رسمی، مفاهیم کلیدی، مطالعات مهم و معاصر را برای ما به شرح زیر تشریح کنند:

البته بسیار بدیهی است که ایشان معتقد باشند دانشگران نباید در علم توجیه گر ما باشند ولو اینکه ظاهر علمی مطالب شکل توجیه داشته باشد و نیز باید از تمامی بخش‌های احتمالی برای به دست آوردن اطلاعات بهره گیرند و دانشگر یا دانشمند یعنی کسی که به طور مصمم به هر فرضیه‌ای انتقادگر است و اولین منتقدگر، فرضیه خود است.

پس با این دیدگاه به مطالب ایشان به شرح زیر توجه کنید:

۳- تفکیک نظریه‌های علم‌محور (تدوین صورتی تجربی از نقشه‌ای دقیق از واقعیت) با نظریه‌های استعاره‌ای (تدوین نظریه‌های کاربردی و گسترده با تمرکز بر سبک‌های فرضی تفکر) و نیز تفکیک بین سطوح مختلف خلاقیت (کوچکتر و غالباً انتزاعی و بزرگتر و غالباً عینی خلاقیت ریز و خلاقیت حرفه‌ای) این امکان را به خوانندگان این سطور می‌دهد تا با در نظر گرفتن اهداف و تمرکز بر نظریه‌ها بر اساس آن استخراج گزاره‌های اصلی هر نظریه برایمان مناسب‌تر شود.

علاوه بر این تفکیک‌ها نقش عنصر خلاقیت^۲ یا (۶P خلاقیت) یعنی فرایند، محصول، شخصیت (شخص) موقعیت (رفتار طبیعی) متقاعدسازی و پتانسیل خلاقیت نیز در هر نظریه معلوم گردد. برای وضوح بیشتر نظریه‌های فرایند محور در پی فهم ماهیت مکانیزم‌های ذهنی‌ای هستند که در زمان درگیر شدن فرد با تفکر و فعالیت خلاق برایش اتفاق می‌افتند. نظریه‌های محصول محور که شاید عینی‌ترین دیدگاه‌های خلاقیت است بر آثار هنری، اختراعات، نشریات، قطعات موسیقی و نظایر آن تاکید می‌کنند و نظریه‌های شخصیت‌محور یا شخص‌محور بر ویژگی‌های شخص یا شخصیت تمرکز می‌کنند. ویژگی‌های ریاضی‌دان، معمار، نویسنده و... چیست؟ و انگیزه‌های درونی، علایق گسترده، گشودگی به تجربه و استقلال آنها با هم چه تفاوت‌ها یا شباهت‌هایی با هم دارند را مورد توجه قرار می‌دهد. نظریه‌های موقعیت‌محور (عوامل فشار) تمرکز بر مطالعات شخصی و محیط مفید می‌کند و تاکید بر فرصت‌های موجود محیط برای شخص در فعالیت اکتشافانه و مستقل را مورد توجه قرار می‌دهد. نظریه‌های متقاعدسازی بر این دیدگاه استوار است که افراد خلاق با تغییر شیوه‌ها و روش‌های موجود در جامعه شیوه و روشی نو را در آن حوزه از جامعه حاکم می‌کنند و نظریه‌های پتانسیل با تاکید بر دو نظریه شخصیت و موقعیت به پتانسیل افراد حسب شخصیت و موقعیت که نیاز به فرصت‌های بروز دارند توجه می‌کند.

۲. در خصوص ^۲ P فرمولوش شده یعنی محصول مفید دیوید کوربلی و آرتور کوبلی مطالب مهمی ارائه کرده‌اند که خوانندگان محترم را به فصل ۱۶ ارجاع می‌دهم.

۴- ماتریس صفحه ۴۰ کتاب خلاصه ده طبقه از نظریه های خلاقیت را در طبقات تحولی، روان‌سنجی، اقتصادی، فرایند مرحله‌ای و مولفه‌ای، شناختی، حل مسئله و مهارت محور، یا فنی مسأله، تکامل (داروین) نوع شناسانه و سیستمی (نظام‌مند) مطرح می‌کند. تحولی‌ها با تاکید بر موقعیت و ساختارهای خانواده، روان‌سنجی‌ها با سنجش پایایی و آستانه‌ها، اقتصادی‌ها بر تاثیرگذاری فاکتورهای روانی اقتصاد، مولفه‌ای‌ها با هدف قرار دادن گام‌های آمادگی و نهفتگی و ارزشیابی، شناختی‌ها با تداعی از راه دور تفکر واگرا و هم‌گرا در فرایندهای فراشناختی، مهارت محورها با رویکرد تجربه‌محور و بازنمایی مسأله و کشف، مسأله یافت‌ها با کلیدی خواندن فرایند خلاقانه ذهن و کشف برخط، تکاملی‌ها با مدنظر قرار دادن تفاوت‌ها و طبقه‌بندی و نوع‌شناسی و سیستمی‌ها با نظام‌مند دانستن تکامل و تعامل شبکه‌ای برای غلبه بر آشفتگی و پیچیدگی با وضوحی بسیار عالی برای ما تشریح می‌کنند و در پایان مروری بر نظریه‌های خلاقیت معتقد است هنوز کارهای زیادی پیش‌روی توسعه نظریه‌ای موجود یا تدوین نظریه‌های جدید و تدوین مدل‌های قوی‌تر است.

ج) در سنجش خلاقیت^۳ جاناتان پلاکر و ماتيو ميکل با این تذکر موضوع را مورد توجه قرار می‌دهند که اولین گام در سنجش خلاقیت بستگی به میزان عدم تمایل فرد به دادن پاسخ‌های عادی است. یعنی اولین بهره از خلاقیت بشری بی‌توجهی به بسیاری از بدیهیاتی است که برای-مان "بدیهی قطعی" فرض شده است. از این رو خلاقیت یعنی: تعامل توانایی، فرایند و محیط که فرد به درک جدید و مفید دریافت جامع بشری می‌رسد. با این تعریف آیا خلاقیت در انسان-ها قابل سنجش است یعنی با آزمون‌های مهارتی، شناختی، هیجانی و شخصیتی می‌توان خلاقیت فردی را اندازه‌گیری کرد؟ آنچه مسلم است رشته سنجش خلاقیت در جهان امروز در پی آن است که با روش‌های فرایندی، مقایسه‌ای، ویژگی شخصیتی، نگرشی، محصولی، اجماعی، تعاملی و طراحی بتواند خلاقیت را اندازه‌گیری کند، اما نقاط قوت و ضعف هر روش و به ویژه نتایج حاکی از آن است که این رشته خلاقیت در اول راه است.

---

۳. در خصوص سنجش خلاقیت در فصل ۲۱ کیونگ هی کیم، یونی کراموند و جویس باسکا پژوهشی با موضوع ارتباط میان خلاقیت و هوش را به شرح زیر مطرح کرده‌اند که خواندن آن خالی از لطف نیست:

۱- هوش چیست؟ خلاقیت چیست؟

۲- تاثیر ژنتیک بر هوش

۳- نقش هوش در بهره‌وری اقتصادی و ارزش افزوده خلاقیت

۴- تاثیرات محیط بر هوش

۵- هوش نامتعارف

۶- عدم وجود توافق درباره خلاقیت و هوش

۷- تفاوت‌های هوش و خلاقیت

و در پایان برتری مفهوم خلاقیت در آینده را با این جمله به پایان می‌رسانند: جوامعی که در آن استقلال، مالکیت و دموکراسی تشویق می‌شود برای انگیزش درونی و خلاقیت جوامع بااهمیتی تلقی می‌شوند.

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۱

د) سینا موران "نقش های خلاقیت در جامعه" را بسیار چالشی در فصل ۴ به قلم آورده‌اند، آیا خلاقیت راه حل یا پاسخی مناسب و نوین برای مسائل و موقعیت‌های جامعه است؟ آیا خلاقیت کودکانه، هنرها و نوآوری علوم، نوآوری‌های محصولات و خدمات در کسب و کار، تعاملات نوین میان جوامع، قوانین و سیاست‌گذاری‌های ملی و جهانی، در اثر نقش‌های خلاقیت در جوامع بشری است؟ آیا منظور ما از نقش خلاقیت همان بخش اجرا شده فعالیت و اقدام است؟ به عنوان مثال نقش خلاقیت در جامعه مثال کدام بخش از "حرکت موزون هنرمند است"؟ هنرمند؟ طراح حرکات موزون، نورپرداز؟ صحنه و یا همه این‌ها اما با هم؟ بدون اینکه تشخیص دهیم این عوامل از هم جدا هستند؟ اما محور کدام است؟ هر کدام اینها محور باشد ارزش خلاقیت معنا پیدا خواهد کرد و نقش آن روشن خواهد شد. بدین گونه است که خلاقیت نیاز به جوامعی دارد که تازگی و تناسب را به طور هم‌زمان قدر بدانند یعنی هم حامی هم تنظیم‌گر و هم مصرف‌کننده خلاقیت در جامعه حاضر باشد در این صورت خلاقیت ظهور و نقش‌اش را ایفاء خواهد کرد چه نقش خلاقیت را اصلاح‌گر بدانیم یا نقش آن را در حد ابزار بشر تصور کرده یا ترکیبی از این دو بدانیم. در دیدگاه اصلاح‌گری خلاقیت در جامعه خطی تصور می‌شود و در دیدگاه ابزاری تجربه درون‌فردی و خودشکوفایی محسوب می‌شود که فرد با آن خواهان اعتبار، انگیزش و فرصت‌های انسانی برای جامعه خود است. به هر صورت می‌توان اذعان داشت خلاقیت جز در اجتماع بشری تقریباً قابل تصور هم نیست.

ه) مطالعات شناخت خلاقیت با روآوردی هم‌گرا و فراهم‌آوردن اعتبار بوم‌شناختی از طریق مثال‌های عینی جهان واقع و با استفاده از پژوهش‌های آزمایش قوی علوم شناختی مسیرهای درستی را برای پیشرفت‌های فزاینده در پی دارد. شناختی که برای درگیر شدن با "بودن خلاق" با ترکیب مفاهیم یا استفاده از مقایسه‌ها و به کار بردن فرایندهای انتقالی یا تمایز قایل‌شده میان فرایندهای مرتبط حل مسأله به عنوان خلاقیت یا ساخت، بیان دقیق یا عبارت اگر تعریف مسأله با بازیابی حافظه و جستجوی اطلاعات مرتبط و تولید و ارزشیابی اقدامات بالقوه برای حل مسأله است همگی حاکی از آن است که فرهنگ، زبان و مفاهیم ساختاریافته شناخت خلاقیت را در میان بشر بیان فرهنگی کرده است. بنابراین دکتر توماس پی. وارد و دکتر یولیا کولومیتس در شناخت و خلاقیت، به ما یادآور شده‌اند که خلاقیت پدیده‌ای است که دارای وجوه مختلف و نیازمند روی‌آوری‌های چندگانه است.

و) کاربرد شخصیت در خلاقیت^۴ طبیعت و تربیت شخصیت خلاق در تحقیق دکتر گریگوری جی فیست با به رخ کشیدن نقاشی‌های بشر اولیه، اهرام مصر، آثار فلسفی یونان، ستاره‌شناسی

^۴. خلاقیت عملکردی محصولات و تولیدات از مباحث مهمی است که در فصل شانزدهم کتاب به شرح زیر توجه شده است:

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۲

کوپرنیک، نمایش نامه‌های شکسپیر، محاسبات گرانشی نیوتون، سمفونی های بتهوون و موتزارت، نظریه‌های تنوع داروین و والاس و نسبیت انیشتین و کشف مولکول DNA واتسون و کریک به عنوان بخش کوچکی از موقعیت‌های خلاقانه بشر به دنبال جواب پرسش‌های زیر برای ماست:

I- این آثار چگونه به وجود آمده است؟

II- چه کسی آن را خلق کرده است؟

III- چرا به ذهن کس دیگری نرسیده بود؟

IV- این چه ویژگی‌های فکری و شخصیتی است که فردی را خلاق می‌کند؟ و یا فرد دیگری خلاق نیست؟ آیا شخصیت می‌تواند با کاهش آستانه‌ی رفتاری، خلاقیت را تحت تاثیر قرار دهد؟

V- تاثیر نقش‌های ژنتیکی در خلاقیت چگونه است؟ و اصولاً ساختار ذهن خلاق چگونه است؟

VI- آیا شخصیت خلاق شامل شش متغیر نهفته زیر است و اگر هست اولویت علت و معلولی آن چگونه است؟

۲- مفهوم محصول خلاق

۳- کجایی مفهوم خلاق و اثربخش

۴- مراحل خلاقیت‌ها و نوآوری‌های اثربخش

I- بهبود کوچک و بزرگ (کمی - کیفی)

II- تشخیص درست (کاهش یا حذف کاستی‌های بشری)

III- کاهش هزینه‌های بشری

IV- تطبیق و مقایسه قبل از خلاقیت و بعد از آن

V- وجود خلاقیت و اثرات آن در آینده

VI- کشف‌های بنیادی

۵- الگوهای خلاقیت و تولیدهای نو

۶- فرایند تولید خلاق

I- آمادگی

II- فعال‌سازی

III- تولید

IV- روش‌شناسی

V- جستجو

VI- ارتباط با بشریت

VII- اعتباریابی

۷- پرورش خلاقیت کاربردی

در این فصل خلاقیت‌های تاثیرگذار بشری را تشویق کرده و با عناوین اشاره شده در بالا توجه زیادی دارد که تفکر شخصیت‌های تاثیرگذار خلاق در جامعه بشری موجب اثربخشی‌های بزرگ در جامعه بشری می‌شوند: آیا می‌توان تصویر ذهنی از این خلاقان بزرگ جهان داشت؟!

۱- آثار ژنتیکی و اپیژنتیکی بر شخصیت

۲- ویژگی های مغز (چپ و راست)

۳- خصوصیات شناختی شخصیت

۴- خصوصیات اجتماعی شخصیت

۵- ویژگی هیجانی، عاطفی و انگیزشی شخصیت

۶- ویژگی های بالینی شخصیت

آیا این شش متغیر بر اندیشه و رفتار خلاق تاثیر ثابت دارند؟ و یا کدام ترکیب اثربخشی خلاقانه را افزایش می دهد؟

VII- باز بودن و انعطاف پذیری شناختی، هنجارشکنی، عدم انطباق، استقلال برون و درون-گرایی، سردی، خصومت، اعتماد به نفس، غرور، پشتکار، انگیزه ذاتی و هیجان و عاطفه مثبت، روان، مهار نهفته، اسکیزوتایپی، و نظایر آن شخصیت خلاق را می سازد هر آنچه هست رابطه شخصیت و خلاقیت موضوع مهمی است که باید بیش از پیش پرداخته شود.

ز) دکتر پاول جی. لوک چگونگی خلق اثر توسط هنرمند های تجسمی را می شکافد. فرایند خلق اثر هنری، تاثیر زندگی شخصی هنرمند به شکل گیری آثار هنری، تجزیه های آزمایشگاهی آثار هنری، فرایندهای ادراکی، شناختی و ترسیمی مغز هنرمند، چگونگی اکتشاف خلاق، تاثیر متقابل هنر و شخصیت، هنر و مغز هنرمند و تعادل های ترکیبی عناصر خلق هنر از سرفصل های مهمی است که ساز و کارهای حرکتی، ادراکی و شناختی به کار برده شده در طول تولید خلق آثار هنری را مطرح می کند.

اما این نکته نیز قابل توجه است که فهم جامع خلق اثر هنری مستلزم مطالعات بسیار دیگر از زندگی هنری و غیر هنری هنرمندان است.

ک: خلاقیت سازمانی^۵ رویکرد سیستم ها عنوانی است که در این هندبوک خلاقیت ما را از بستر خلاقیت فردی به سوی ایجاد محصول خدمت، ایده، رویه، فرایند جدید، مفید و ارزشمند

---

^۵ می توانیم در ادامه این بحث آخرین دیدگاه ها درباره خلاقیت فردی و گروهی را از نظرگاه دکتر کیت ساوی بر در فصل ۱۹ دنبال کنیم او این پرسش بنیادی را درباره خلاقیت سازمانی مطرح می کند: چگونه می توان با ارائه توصیه ای به افراد، گروه ها، و سازمان ها در مورد چگونگی افزایش توانایی شان برای تولید چیزهای جدید و مفید استفاده نمود؟ او معتقد است سیستم های اجتماعی دارای ویژگی های زیر هستند:

۱- پیش بینی ناپذیری

۲- تقلیل ناپذیری به مدل های عوامل تشکیل دهنده

۳- تبادل میان ذهن روندگرا

۴- عاملیت فردی و پتانسیل خلاق در بخش عوامل فردی

۵- هزینه توضیح (شبهه سازی)

در این فصل انواع تازگی نوساخته های اجتماعی و سازمانی در این دوران (تازه، مشارکتی، نوساختگی) را تشریح می کند و در پایان نتیجه گیری می کند. تحقیق در زمینه خلاقیت سازمانی باید فعالیت بین رشته ای تلقی شود تا ابعاد آن و چگونگی ایجاد جنبه های جدید طی

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۴

در یک سیستم پیچیده اجتماعی سوق می‌دهد. این بخش از کتاب اثر دکتر جرارد جی پاسیو و دکتر جان اف کابرا است.

گرم بودن خلاقیت سازمانی در دهه‌های گذشته نیز امری بدیهی است زیرا سازمان‌ها، شرکت‌ها و بنگاه‌های کسب و کار جامعه امروزی را توانسته در عرضه رقابت نجات دهد و اجتماع را به سمت تمدن اطلاعاتی و نوآوری دانشی هدایت کند.

خلاقیت سازمانی خلاقیت بسیار بارزی است که به سرعت به نوآوری و محصول یا خدمت تبدیل می‌شود و از آن در اجتماع به وضوح قابل دیدن است.

مهارت متناسب با وظایف، شغل و سازمان، مهارت‌های متناسب با خلاقیت و انگیزه‌های ذاتی سه ویژگی محوری مدل‌های خلاقیت سازمانی برای خلق کردن سازمانی به شمار می‌رود. در این‌ها محیط کار خلاق، فرهنگ ملی به ویژه فرهنگ کار، اثر زیر ساخت‌هایی است که به طور جدی مورد توجه قرار گرفته است زیرا سیستم‌های نوآفرینی، خلاقیت آگاهانه، ساختار، جو، فضای مناسب، فرایند حل مسأله، یافتن بهترین‌ها، تفکر طراحی نو، فرهنگ سازمانی برای خلق را فراهم می‌آورند ولی در تمامی این مدل‌ها انسان و خلاقیت فردی و در راس آن راهبری آگاهانه، با هستی‌شناسی متناسب برای خلاقیت است که خلاقیت سازمانی را شکل داده و آن جامعه سازمان، موسسه، کسب و کار و اقتصاد را شکوفا می‌کند.

ل) از نمودهای خلاقیت در حل مسائل روزمره جوامع بشری خلاقیت افراد (شعراي صاحب- نام، نویسندگان نامدار، هنرمندان بزرگ) برجسته یا نخبگان است که پروفیسور "دین کیت سیمونتون" آن را برایمان به شرح زیر تشریح می‌کند:

۱- خلاقیت برجسته به خلاقیتی اطلاق می‌شود که ملت، منطقه، هنر خاص، صنعت و حتی جهان را در طول سالیان یا حتی قرن‌ها تحت تاثیر خود قرار داده‌اند. این نوابغ خلاق حداقل یک اثر برجسته دارند، و در فضای میان‌رشته‌ای دستاوردهای خلاقانه برجسته شده است.

۲- همبستگی‌های خلاقیت در برجستگان بسیار حائز اهمیت است، به عنوان مثال آیا پیکاسو می‌توانست به گونه‌ای رشد می‌کرد که انیشتین می‌شد؟ یا رشد هر دو به گونه‌ای بود که

فعالیت‌های انسانی را دارا شود. البته نگارنده معتقد است در خلاقیت سازمانی نیز هرچه نقش انسان یا هستی‌شناسی درست تقویت شود امکان خلاقیت سازمانی افزایش خواهد یافت. خلاقیت سازمانی خلاقیت بسیار بارزی است که به سرعت به نوآوری و محصول یا خدمت تبدیل می‌شود و از آن در اجتماع به وضوح قابل دیدن است.

مهارت متناسب با وظایف، شغل و سازمان، مهارت‌های متناسب با خلاقیت و انگیزه‌های ذاتی سه ویژگی محوری مدل‌های خلاقیت سازمانی برای خلق کردن سازمانی به شمار می‌رود. در این مدل‌ها محیط کار خلاق، فرهنگ ملی به ویژه فرهنگ کار، اثر زیر ساخت‌هایی است که به طور جدی مورد توجه قرار گرفته است زیرا سیستم‌های نوآفرینی، خلاقیت آگاهانه، ساختار، جو، فضای مناسب، فرایند حل مسأله، یافتن بهترین‌ها، تفکر طراحی نو، فرهنگ سازمانی برای خلق را فراهم می‌آورند ولی در تمامی این مدل‌ها انسان و خلاقیت فردی و در راس آن راهبری آگاهانه، با هستی‌شناسی متناسب برای خلاقیت است که خلاقیت سازمانی را شکل داده و آن جامعه سازمان، موسسه، کسب و کار و اقتصاد را شکوفا می‌کند.

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۵

غیر از آن امکان دیگری برایشان نبود. همبسته‌های طبیعی و رشد در میان برجستگان خلاق و درجات تابعگی ایشان از نکات بارزی است که در این فصل به آن توجه شده است.

۳- آیا خلاقیت برجسته قابل کسب است؟ آیا می‌شود خلاقان برجسته را رتبه‌بندی کرد؟ آیا برجستگان خلاقیت جهانی را می‌توان به سمت بهره‌وری خلاق پیش برد؟ آیا نوابغ دیگری هم چون قهرمانان ورزشی، مجریان تردست، هنرپیشگان بسیار خلاق و یا رهبران دینی (پیامبران)، سیاستمداران، رسانه‌ها و نظایر آن را نیز جزء خلاقان برجسته جهان آورد؟ برای رسیدن به شاخص‌های مناسب در خلاقان برجسته هنوز مطالعات دیگری باید انجام گردد.

م) در مقابل خلاقیت برجستگان دکتر روت ریچارد در فصل ده ما را با خلاقیت روزمره آشنا خواهد کرد. او در این فصل ساختار خلاقیت، مزایای خلاقیت، راه‌های جایگزین شناخت خلاقیت روزمره را به همراه تعریف خلاقیت روزمره که در واژه اصالت به معنای نوآوری، تازگی و ابتکار انسان در کار و اوقات روزمره خود است برای‌مان تشریح می‌کند و این اصالت در زندگی را به عنوان معنادار بودن خلاقیت روزمره دانسته و آن را برای زندگی بشری امری مهم تلقی می‌کند. هرچه انسان در این نوع زندگی به سمت و سوی خودرهبری پیش رود و از تقلید و شبیه دیگران فاصله بگیرد مفیدتر و البته خلاقانه‌تر زندگی می‌کند. شاید این نوع خلاقیت یعنی خلاقیت روزمره بیشترین کاربرد را برای نوع بشر داشته باشد. پس به نظر می‌رسد فعالیت خلاق روزمره با درک عمیق افراد از خود، تاکید بر جستجوگری و جایگزینی، تقویت اختیار بهترین راهنما در طول عمر و کشف چگونگی رضایت خاطر می‌تواند درک خلاقیت روزمره را برایمان مکشوف کند. اگر خلاقیت روزمره نمایانگر شود آنگاه انطباق می‌میرد و راه‌های بسیار برای دانستن باز و تفاوت‌ها آشکار می‌گردد و جامعه بشری به سوی هدف‌های عالی انسانی پیش می‌رود. این بدین معناست که باید در قبول تفاوت‌ها، اختلاف‌ها، علایق رنگارنگ صبور باشیم و فرهنگ خود را این گونه بار بیاوریم، از دنباله‌روی‌های احمقانه رها شویم و پژوهش و تمرین خلق کردن را در جامعه خودمان بسط و گسترش دهیم.

ن) زیست عصب‌شناسانه فیزیک انسان برای شناخت خلاقانه را در فصل یازده، پاکافمن، کورنیلف، برستول، می‌تن و گریگورنکو برای ما کالبدشکافی کرده اند. این فصل بر اساس فرضیه اساسی روان‌شناسان است که معتقد است "شناخت" ریشه بیولوژیک دارد هدایت می‌شود.

۱- نوروبیولوژیک‌ها در تعریف و اندازه‌گیری خلاقیت با مشکل مواجه هستند و توضیح قابل قبولی برای فرایندهای خلاقیت ارائه نمی‌دهند، آنها معتقدند نیمکره‌ی راست مغز وظایف مربوط به خلاقیت را به عهده دارد اما به دلیل نبود معیارهایی برای تعیین اینکه چه چیز خلاق است و چه چیز خلاق نیست مقایسه نتایج تحقیقات نوروبیولوژیک‌ها بسیار گیج‌کننده و مبهم شده است.

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۶

۲- خلاقیت و عدم تقارن نیم کره‌ای، (خلاقیت نتیجه عملکرد عصبی در نیمکره راست مغز است) خلاقیت و بیماری‌های روانی (سلامت مغز و خلاقیت و منعطف نبودن و حساس بودن خلاقان) و مبانی ژنتیکی و تکاملی خلاقیت از مباحثی است که تلاش برای درک علت وجود و منشاء خلاقیت، ارتباطات عصبی و الگوی عصبی را با تعاریف تکاملی و نظریه‌های خلاقیت به صورت موازی مشخص می‌کند. این فصل در آینده علمی بشر نیاز به کار بسیار زیاد دارد.^۶

ح) ارتباط متقابل پیچیده بین انسان و محیط و جنبه‌های اختصاصی درون هر کس مباحثی در خصوص راهکارهای توسعه خلاقیت را پیش آورده است، ساندراس و جولی فیورلی در فصل دوازدهم با سرفصل‌هایی از خلاقیت کودکان که بر اساس تئوری مرحله‌ای (کودکان باید مراحل متفاوت به همراه جهش‌هایی متناوب را بگذرانند)، تئوری‌های تداوم پیشرفت و جریان‌های فکری و جریان‌های عاطفی و هیجانی را طرح می‌کند و بازی خلاقیت در کودکان و نیز تاثیرات ژن در تکامل نسل‌های انسانی^۷ را از موارد افزایش بروز خلاقیت می‌دانند و با ارائه نمونه‌های موانع خلاقیت توصیه‌هایی به شرح زیر برای تقویت بروز خلاقیت در کودکان ارائه می‌کند:

- ۱- زمان لازم به کودکان در بازی‌های ساختگی.
- ۲- تشویق حس کنجکاوی و کاوش کودکان و لذت از کاوش.
- ۳- فراهم‌آوری محیطی آرام و امن برای ارائه ایده‌های متعارف.
- ۴- لذت از فعالیت‌های خلاق روزمره.
- ۵- تشویق برای حس استقلال در حل مسائل.
- ۶- تشویق در میان احساسات، تبادل کلاس و بازی‌های ساختگی.

و در خصوص خلاقیت^۸ آموزشی دو نفر از اساتید این حوزه سه جنبه اساسی خلاقیت را به عنوان هم‌پوشانی خلاقیت و آموزش در فصل ۱۳ این‌گونه طرح می‌کنند:

---

^۶. در خصوص زیست‌عصب‌شناسانه فیزیک بدن انسان دکتر پانول جی سیلویا یکی از نویسندگان این مقاله (جیمز می‌کافمن) در فصل ۲۰ مباحثی در خصوص خلاقیت و بیماری روانی عرضه کرده‌اند که با طرح مسائل مفهومی و روش شناختی و چرایی ارتباط خلاقیت و بیماری روانی و تغییر آنها تصور قالبی دیوانگی - نبوغ را مورد مطالعه قرار داده‌اند. در این تحقیق با طرح مشهورترین مطالعات تجربی این مباحث را در یک مسیر ارزشمند برای آینده‌ی خلاقیت زیست‌عصب‌شناسانه مهم می‌کنند.

^۷. رویکرد تکامل خلاقیت که در فصل پانزده توسط لیان گایورا و اسکات بری کافمن توضیح داده شده با مروری از سیر تکاملی بشر از خلقت بشر، انسان ماهر، انسان راست قامت، انسان با حجم مغز فعلی، انسان مدرن، انسان و زبان، انسان و تصویر، انسان پیش‌منطقی، انسان منطقی در تکامل فرهنگی با مفاهیمی از تعاریف غیربیولوژیکی خلاقیت در تکامل خلاقیت بشری توجه نموده‌اند که مطالعه آن تاریخچه خلق در بشر را نمایان می‌کند.

^۸. رونالد بگتو در فصل ۲۳ خلاقیت را در کلاس درس به شرح زیر توضیح می‌دهد:

۱- استفاده از خلاقیت برای طرح مسائل.

۲- ایده های خلاقانه برای تدریس.

۳- تدریس یا تلاش برای تقویت خلاقیت کودکان.

و با بررسی آثار روان‌سنجان و مدل‌های فردمحوری، فرایندمحوری و محصول‌محوری در خصوص آموزش خلاقیت مورد کنکاش قرار داد و معتقد است جایگزینی تفکر به جای آموزش-های فعلی می‌تواند در قالب طرح‌های پژوهشی در کلاس‌های درس موجب افزایش خلاقیت در نسل‌های آتی گردد. ولی دکتر تودلوبارت در فصل چهارده دیدگاه‌های میان‌فرهنگی درباره خلاقیت را با اهمیت می‌داند و همانطور که در قبل توضیح داده شد این پرسش مهم را طرح می‌کند: چرا فقط برخی محدود از فرهنگ‌های بشری بستر خلاقیت را فراهم می‌آورند؟ و چرا در میان فرهنگ‌های خلاق بعضی از همین فرهنگ‌ها نسبت به سایر فرهنگ‌ها خلاقیت بیشتری دارند؟ او معتقد است فرهنگ در همه جا حاضر است و فقط یک پارادایم نیست بلکه فرهنگ سنگ زیربنای بستر، ساختار و عمق فعالیت بشری را شکل می‌دهد و تا در فرهنگی عوامل، لوازم و ساختار لازم خلاقیت نباشد امکان بروز خلاقیت به عنوان یک روند بسیار محدود است. پس توجه به فرهنگ‌های زمینه ساز خلاقیت اهمیت بسزایی دارد.

البته افرادی نظیر دکتر مارک رانکو در فصل ۲۳ با پژوهش در تفکر واگرا، خلاقیت و ایده-پردازی به ابعاد شکلی فرهنگ هم توجه کرده‌اند. او معتقد است: معیارهای خلاقیت در ابتدای مطالعات خلاقیت شناسایی شده‌است ولی توجه به معیارهای ایده‌پردازی بسیار کم شده‌است. از این رو در فرهنگ‌ها توجه به پیشینه خانوادگی، سلامت (بهداشت) جامعه و فرهنگ سلامت، نقش احساسات و عواطف و میزان کنترل آنها، اختلال‌های اجتماعی فرهنگ‌ها هم‌چون گروه‌های حرفه‌ای قاچاق، معتادان به مواد مخدر و الکل و نظایر آن را از جمله تفاوت‌های فرهنگی مشخص در شرق و غرب جهان می‌داند و لزوم توجه به آنها را برای جامعه‌ای خلاق جدی می‌داند.

ح) در پایان آنچه در این هندبوک موجب راهنمایی همگان است موارد زیر است که امیدوارم برای تمامی دانشجویان، مشاوران، اساتید و مدیران علاقه‌مند به خلاقیت و نوآوری بتواند نقطه

باید توجه داشت تا در کلاس‌های درس خلاقیت به عنوان "هدف اصلی" درسی قرار نگیرد امکان آموزش خلاقیت وجود ندارد.

۱- روند جدید در خط‌مشی تربیتی برای خلاقیت الزامی است.

۲- جمع‌آوری تمامی موانع خلاقیت از کلاس‌های درس.

۳- تشویق روش‌های تدریس هم‌گرا.

۴- فراهم آوردن ابزارهای خلاقیت به جای سرکوب.

۵- عوامل فراسوی معلم و دانش آموز.

۶- سنجش‌های کلاس درس و خلاقیت و از همه مهم‌تر آن است که باید معلم و استاد دانستن را برابر با خلاقیت تعبیر کنند.

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۸

شروعی در گسترش خلاقیت در جامعه بالقوه آماده "ایران" و هماهنگ با تمامی مشخصات و معیارهای خلاقیت گردد.

- ۱- آینده بشر با خلاقیت عجیب است و هیچ راهی غیر آن متصور نیست.
- ۲- خلاقیت در شخص به عنوان انسان مفهوم غیر قابل انکار دارد. هیچ گاه نباید با هر تعریف دیگری یا ساختاری محدود شود که اگر شد مطلق خلاقیت محدود می‌شود.
- ۳- خلاقیت یک فرایند است اما هدایت فرایند خلاقیت و تمرکز بر عوامل اصلی آن بسیار ضروری است ولی به نظر می‌رسد سه فرایند در نوع بینش خلاقانه مهم است:
  - I- رمزگذاری انتخابی (تفکیک اطلاعات مرتبط از نامرتب)
  - II- ترکیب انتخابی (حقایق مرتبط)
  - III- تطبیق انتخابی (ربط درست اطلاعات با مقایسه)
- ۴- بحث‌انگیزترین مسائل مربوط به الزامات خلاقیت در تولید خلاقانه است (حسب بررسی‌های ۸ نفر) تولید خلاقانه به شرح زیر است:

I- تکثیر

II- بازتعریف

III- افزایش پیش‌رونده

IV- افزایش پیشرفت‌های پیش‌رونده

V- تغییر چیست

VI- بازسازی / تغییر چیست

VII- شروع دوباره

VIII- ترکیب

از این رو مسیر آینده ترکیب جدیدی از بردارهای قبلی را در حال و آینده به تصویر نمی‌کشد بلکه بسیاری از ما انسان‌ها وقتی برای اولین بار در مورد خلاقیت و نقش آن در جامعه تفکر کرده‌ایم درک کرده‌ایم که هر چه یک فعالیت خلاقانه‌تر باشد به همان قدر قابل تحسین است. پس هر چه در جوامع بشری کنجکاوی تشویق شود امکان خلاقیت حسب فرهنگ آن جامعه قابل افزایش است. ولی چه کنیم که هم انسان به ماهو انسان و هم انسان به عنوان فرد انسان در محدودیت زمانی (زمان زمینی) قرار دارد ولی مدت استفاده از این زمان در بالاترین سطح خلاقیت است پس باید با نظریه "زمان زندگی" به معنای زمان خلاقیت به عنوان لذت بردن از "زمان حال زندگی" هر چه می‌توانیم باید توجه کنیم زیرا می‌توان طول عمر هر انسان را با زمان خلاقیتش اندازه گرفت زیرا سایر زمان‌ها زمان‌هایی که کوه‌ها، گیاهان و حیوانات نیز از آن برخوردار بوده‌اند و در معنای مقایسه فقط با آن دسته از موجودات قابل مقایسه است ولی در

فصل اول: پژوهش خلاقیت: چشم اندازی تاریخی - ۱۹

حوزه انسانیت فقط و فقط طول عمر سنی با طول عمر خلاقش اندازه گیری می‌شود و البته درست است محدودیت‌های جغرافیایی و اقلیمی و خانوادگی نیز هست ولی انسان‌ها قادرند این محدودیت‌ها را در هم شکنند تا محدودیت زمان بر آنها مستولی و غالب نشود تا آنها تبدیل به حیوان، گیاه یا سنگ نگردند. نگارنده نیز همچون تمامی نویسندگان این کتاب راهنما خلاقیت معتقد است در هر جامعه‌ای حسب فرهنگ ساز و کارهای محدودکردن خلاقیت هست ولی از طرف دیگر شواهد حاکی از آن است که انسان قادر است در هر زمان با انگیزه‌های درونی تمامی این محدودیت‌ها را به چشم اندازه‌های نو برای خلاقیت تبدیل کند. البته هر چه محدودیت بیشتر ریسک خلاقیت بیشتر است ولی احتمال درخشش آن نیز بیشتر فراهم خواهد بود. به امید خلاقیت‌های هرچه بیشتر جامعه بشری از جمله فعالیت‌های خلاقانه و در عین حال نو، بدیع، کارآمد در جامعه سرفراز آینده ایران که حسب تاریخ، فرهنگ و انسان‌هایش لیاقت بیشتری از آنچه امروز دارد برایش متصور است.

محمدعلی مهدوی ظفرقندی

رئیس موسسه آموزش عالی سبا

مشهد الرضا

۱۳۹۴/۰۲/۲۹

مرتضی شعبانی

مدیر توسعه منابع انسانی موسسه اعتباری کوثر

Shabane.morteza@gmail.com

۰۹۱۲۳۰۴۴۷۹۰